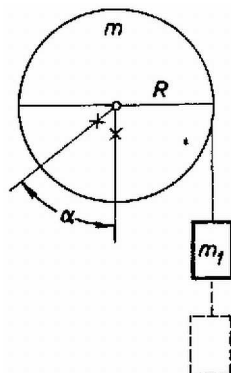

Az Eötvös Loránd Fizikai Társulat október 17-én rendezte 47. versenyét Budapesten és 7 vidéki városban az idén érettségizettek és a középiskolások részére. A versenyzők 5 óráig dolgozhattak és bármilyen segédeszközt használhattak. Ismertetjük a verseny feladatait, megoldásait és a nyertesek névsorát.

1. Egyenes körhenger fele ezüsből, fele alumíniumból készült, ezért súlypontja az $R = 10$ cm-es rádiusz középponttól mért negyedében van. A henger tengelyét vízszintesen csapágyazzuk és abban a helyzetben, amikor súlypontja a legmélyebben van, a kerületére csavart fonál végére egy tömeget akasztunk, azután a szerkezetet elengedjük. Mennyi a henger szögsebessége egy teljes fordulat után, ha a lelógó m_1 tömeg

- a henger m tömegével egyenlő,
- a henger tömegének nyolcada?

Megoldás. A henger és a lelógó tömeg helyzetét α elfordulási szöggel adjuk meg (1. ábra).

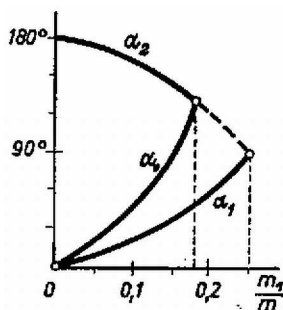

1. ábra

Először keressünk sztatikus egyensúlyi helyzetet, amikor egy bizonyos α szög mellett a forgatónyomatékok egyenlők. Ennek feltétele:

$$mg \cdot \frac{R}{4} \cdot \sin \alpha = m_1 g R.$$

Ebből az egyensúlyi helyzet feltétele: $\sin \alpha = 4m_1/m$. Ilyen sztatikus egyensúlyi helyzet addig van, amíg $m_1/m \leq 1/4$. Az α_1 hegyesszöghöz tartozó egyensúlyi helyzet stabilis, az α_2 tompaszöghöz tartozó labilis. Például $m_1/m = 1/8$ esetében $\alpha_1 = 30^\circ$, $\alpha_2 = 150^\circ$. Ha $m_1/m = 1/4$, $\alpha_1 = \alpha_2 = 90^\circ$. A sztatikus egyensúlyi helyzetek szögét a 2. ábra alsó és felső görbéje mutatja az m_1/m tömegviszony függvényében.

2. ábra

Ha szerkezetünket $\alpha = 0^\circ$ -os helyzetéből elengedjük, akkor α szögnyi elfordulás után a lelógó tömeg súlyának munkavégzése $m_1 g \alpha R$. Ebből került ki a henger súlypontjának emeléséhez szükséges $mgR(1 - \cos \alpha)/4$ munkavégzés, a henger $\Theta \omega^2/2$ mozgási energiája és a lelógó tömeg $m_1 v^2/2 = m_1 R^2 \omega^2/2$ mozgási energiája. Az energiamegmaradás törvénye szerint:

$$m_1 g \alpha R = \frac{mgR(1 - \cos \alpha)}{4} + \frac{\Theta \omega^2}{2} + \frac{m_1 R^2 \omega^2}{2}.$$

Hengerünk tehetetlenségi nyomatéka egyszerűen $\Theta = mR^2/2$, ezért:

$$m_1 g \alpha R = \frac{mgR(1 - \cos \alpha)}{4} + \frac{mR^2 \omega^2}{4} + \frac{m_1 R^2 \omega^2}{2}.$$

Innen a henger szögsebessége, mint α elfordulási szög függvénye:

$$\omega = \sqrt{\frac{4 \cdot \frac{m_1}{m} \cdot \alpha + \cos \alpha - 1}{2 \cdot \frac{m_1}{m} + 1} \cdot \frac{g}{R}}$$

Az a) kérdésre a felelet: ha $m_1/m = 1$, akkor $\alpha = 2\pi$ mellett $\omega = \sqrt{8\pi g/3R} = 28,65 \text{ s}^{-1}$

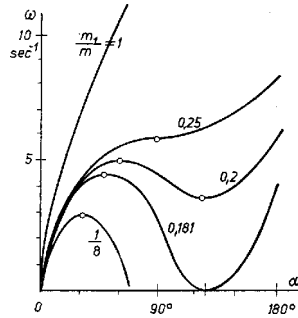
Ha az m_1/m tömegviszony kisebbedik, ω képletében a tört számlálója mindig kisebb lesz és egy bizonyos α_0 szög esetében nulla lesz, ennek feltétele:

$$4 \cdot \frac{m_1}{m} \cdot \alpha_0 + \cos \alpha_0 - 1 = 0.$$

Egyenletünk közelítéssel oldható meg. A 2. ábra középső görbéje tünteti fel a maximális felemelkedés szögének, α_0 -nak az m_1/m tömegviszonytól való függését.

Vizsgáljuk meg a szerkezet viselkedését különböző m_1/m tömeghányadoknál, a kisebbektől a nagyobbak felé haladva. Ha m_1/m elég kicsiny, a henger kezd forogni, a szögsebesség α_1 stabilis egyensúlyi helyzeten áthaladva a legnagyobb, azután lassul és a henger nem éri el α_2 labilis egyensúlyi helyzetet, hanem még előbb visszafordul. Növelve a tömegviszonyt egy bizonyos esetben a henger eléri α_2 felső, labilis egyensúlyi helyzetét, majd ezen át is lendül. A határeset akkor jön létre, ha α_0 egyenlő lesz α_2 -vel. Közelítő számítás mutatja, hogy ez $m_1/m = 0,181$ tömegviszonynál következik be. Ekkor $\alpha_0 = \alpha_2 = 133,5^\circ$.

A felelet b) kérdésre: a henger nem fordul át.

3. ábra

A 3. ábra ω szögsebesség α szögtől való függését mutatja különböző tömegviszonyok esetében. Amíg m_1/m értéke 0,181 és 0,25 között van, a szögsebességnek minimuma van α_2 helyzetben.

2. A repülőgép állandó sebességű vízszintes repüléséhez szükséges tolóerő $F = k_1 A v^2$. A szárnyfelület által létrehozott emelő erő $Q = k_2 A v^2$. (Q a repülőgép súlya, A a szárnyfelület nagysága, v a sebesség.) A szárnyfelület súlya $k_3 A$, ehhez járul a teher Q_0 súlya. Mekkora teljesítmény kell a repülőgép mozgásban tartásához? Mikor minimális a teljesítmény? Képes-e az ember izomerejével repülni? Ekkor $k_1 = 0,001 \text{ kp} \cdot \text{m}^{-2} \cdot (\text{m/s})^{-2}$, $k_2 = 25k_1$, $Q_0 = 100 \text{ kp}$, $k_3 = 2 \text{ kp/m}^2$.

Megoldás. A teljesítmény az erő és a sebesség szorzata, a repülőgép esetében $P = Fv = k_1 A v^3$. De itt az A szárnyterület és a v sebesség nem függetlenek egymástól, mert az emelő erőnek a gép $Q_0 + k_3 A$ súlyával kell egyenlőnek lennie:

$$Q_0 + k_3 A = k_2 A v^2.$$

Ebből kifejezhető a szükséges szárnyterület mint a sebesség függvénye:

$$A = \frac{Q_0/k_2}{v^2 - k_3/k_2}.$$

Ezt felhasználva a teljesítmény kifejezésében, a teljesítményt mint a sebesség függvényét kapjuk meg:

$$P = \frac{k_1 Q_0}{k_2} \cdot \frac{v^3}{v^2 - k_3/k_2}.$$

A sebesség szerint differenciálva keressük a teljesítmény minimumát:

$$\frac{k_2}{k_1 Q_0} \cdot \frac{dP}{dv} = \frac{3v^2(v^2 - k_3/k_2) - 2v^4}{(v^2 - k_3/k_2)^2}.$$

A differenciálhányados eltűnése a minimum szükséges feltétele:

$$3(v^2 - k_3/k_2) - 2v^2 = 0.$$

Az a sebesség, amely mellett a repülés minimális teljesítményű:

$$v = \sqrt{\frac{3k_3}{k_2}}.$$

Ebben az esetben a szárnyfelület területe:

$$A = \frac{Q_0/k_2}{3k_3/k_2 - k_3/k_2} = \frac{Q_0}{2k_3},$$

illetve $Q_0 = 2k_3A$, vagyis a minimális teljesítmény esetében a szárny súlya a teher súlyának a fele. A minimális teljesítmény:

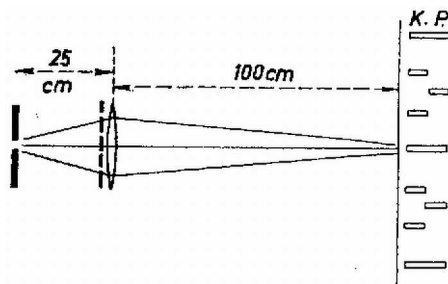
$$P = \frac{k_1}{k_2} \cdot \frac{3Q_0}{2} \sqrt{\frac{3k_3}{k_2}}.$$

A mi adatainkkal a szárny területe 25 m^2 , az egész repülőgép súlya 150 kp , a tolóerő 6 kp , a sebesség $15,49 \text{ m/s} = 55,6 \text{ km/óra}$, a teljesítmény $92,9 \text{ mhp/s} = 910 \text{ watt} = 1,24 \text{ LE}$. Az emberi izomerővel aligha vagyunk képesek repülni. Táblázatunk a teljesítmény minimumának kialakulását mutatja.

A m^2	Q kp	v m/s	F kp	P mhp/s
10	120	21,9	4,8	104
15	130	18,6	5,2	96,8
20	140	16,7	5,6	93,6
25	150	15,49	6,0	92,9
30	160	14,6	6,4	93,8
35	170	13,9	6,8	94,2

3. $0,5 \text{ mm}$ széles rést 20 cm -es gyújtótávolságú lencsével a lencsétől 100 cm -re levő ernyőre képezünk le olyan fénnel, amely $0,4 \mu$ hullámhosszúságú kék és $0,6 \mu$ hullámhosszúságú piros fény keveréke. A lencsére $0,04 \text{ mm}$ rácsállandójú optikai rácsot helyezünk. Mit látunk az ernyőn?

Megoldás. A rés leképezésekor a tárgytávolság 25 cm , a képtávolság 100 cm , a lineáris nagyítás 4-szeres, és a rés képe 2 mm széles sáv (4. ábra).

4. ábra

Ezt a képet a kék és piros fény keveréke alkotja, tehát bíbor színűnek látjuk. Azok az irányok, amelyekben a rács erősítést ad: $\sin \alpha = n\lambda/d$, ahol λ a hullámhossz, d a rácsállandó és n egész szám. Adatainkkal a kék fény számára $\sin \alpha = 0,01n$, a piros fény számára $\sin \alpha = 0,015n$. Tekintettel a 100 cm -es ernyőtávolságra a kék fény erősítései 10 mm -es, a piros fény erősítései 15 mm -es távolságokban következnek egymás után. Minden harmadik kék és minden második piros erősítés ugyanarra a helyre. esik és bíbor színt ad.

A verseny eredménye. I. díjat nyertek *Blahó Gábor* (a budapesti Eötvös Gimnázium IV. o.-ban Zentai Károly tanítványa) és *Harmat Péter* (a budapesti ELTE-TTK fizikus hallgatója, tavaly a mosonmagyaróvári Kossuth Gimnáziumban Krajnik József tanítványa volt). II. díjat nyertek *Bajmóczy Ervin* IV. o. t. (a budapesti Fazekas Gimnáziumban Hutai Ferenc tanítványa) és *Tichy-Rács Ádám* IV. o. t. (a budapesti Eötvös Gimnáziumban Zentai Károly tanítványa). III. díjat nyert *Mosó Tamás* IV. o. t. (a budapesti Eötvös Gimnáziumban Zentai Károly tanítványa). Dicséretet kaptak: *Füredi Gábor* IV. o. t. (a budapesti Mórész Gimnáziumban Fehér László tanítványa), *Horváthy Péter* (a budapesti ELTE-TTK matematikus hallgatója, tavaly a budapesti Fazekas Gimnáziumban Mihály István tanítványa), *Láz József* (a budapesti ELTE-TTK fizikus hallgatója, tavaly a budapesti Eötvös Gimnáziumban Kellner Dénes tanítványa) és *Sánta Imre* IV. o. t. (a szegedi Radnóti Gimnáziumban Simon Sándor tanítványa).